УДК 316.343. 32+281.9 (091) (477.83/86) “11/14”

Андрій ПЕТРИК

БОЯРИ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІТОПИСНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стосунки боярства з представниками церковного прошарку Галичини та Волині в сучасній історіографії досі не знайшли належного висвітлення, переважно через бідність та фрагментарність джерельної бази. Інакше стоїть справа з боярством та церквою Північної Русі, яким присвячено ряд праць російських істориків[1], що насвітлюють відносини між церквою і боярськими родами Новгородської землі, розглядають боярство як основний контингент для отримання значних церковних посад, а також як прошарок, із якого виходили відомі засновники та покровителі церков та монастирів. Церковні стосунки на Галичині та Волині зачіпаються, але побіжно[2].

Серед українських істориків до даної проблеми так чи інакше зверталися В.Площанський, М.Грушевський, А.Петрушевич, І.Крип’якевич, М.Кордуба, Л.Соневицький[3] тощо. Оскільки в сучасній українській історіографії ця проблематика, фактично, не піднімається, це й зумовило звернення автора до розгляду даної проблеми із залученням літописних, актових й археологічних джерел та матеріалів.

Галицько-волинський літопис дає скупі свідчення про політичну активність вищого та рядового духовенства, ще менше маємо свідчень про їх економічне, політичне та правове становище, меценатську діяльність, будівництво храмів тощо. Однак літописні дані про економічну могутність боярства, археологічні матеріали та актові вістки дозволяють певною мірою реконструювати окремі аспекти стосунків галицько-волинського боярства з церквою.

Потрібно наголосити, що ми, фактично, не маємо даних щодо соціального походження церковних лідерів та сановників Галицько-Волинської землі. Частково це можемо віднести до бідності джерельної бази. Однак ретроспективний аналіз даних XIV–XVII ст. дає можливість припустити, що хоча доступ на високі церковні посади і був відкритий для представників нижчого прошарку, але переважно їх займали вихідці з боярського, а згодом і шляхетського середовища. При цьому, зробити блискучу церковну кар’єру можна було лише за умови постригу в монахи та при певній матеріальній базі[4]. Цілком ймовірно, що на території Київської Русі, а згодом і Галицько-Волинської держави, поставлені в сан митрополита, єпископа, ігумена тощо кандидати платили певний податок (“подяку”), що інколи доходив до 100 гривень. Ці податки були достатньо великими і заплатити їх за своїх ставлеників могли лише багаті люди чи світські правителі. Окрім того, князі, що брали безпосередню участь у ставленні єпископів та митрополитів, були зацікавленні в тому, щоб ці посади обійняли люди, близькі їм за духом та соціальним статусом, відомі своїми “мирськими” достоїнствами. Так, наприклад, новгородський та перемишльський єпископ Антоній, в миру був відомий як Добриня Яндрейкович[5], походив із відомого та багатого боярського роду, представники якого неодноразово відігравали помітну роль у політичному житті Новгорода. Його дід Прокша Малишевич у 1200 р. в Новгороді спорудив храм Сорока мучеників, а незадовго

до смерті постригся в Хутинський монастир під іменем Порфирій. З боярського роду походили ще два єпископи – новгородські владики Іоанн (в миру Ілля) та його брат Григорій (Гаврило), що займали єпископську кафедру один за одним з 1167 по 1195 рр.[6]

Про походження єпископів Галицько-Волинської землі нічого певного сказати не можна. Іпатієвський літопис фіксує володимирських єпископів Стефана, Амфілохія, Симеона, Феодора, невідомого нам володимирського єпископа в часи правління кн.Романа, неназваного володимирського єпископа, володимирських єпископів і святителів Святогорського монастиря Іоасафа, Василія, Никифора Станила, Кузьму, володимирських єпископів Марка та Євсигнія, галицького єпископа Кузьму, холмського єпископа Іоанна, перемишльського єпископа Антонія (Добриню Яндрейковича), галицького єпископа Артемія, неназваного перемишльського єпископа, галицького митрополита Курила, перемишльського єпископа Мемнона тощо. Й.Пеленський подає список галицьких єпископів XII-XIV ст., куди входять: Олексій (був поставлений кн.Володимиром Володаревичем після перенесення столиці до Галича), Кузьма, Йона, Геронтій, Єфрем, Іван, Антоній, Артемій, Афанасій (Панас), Созим, Ігнатій[7]. У "грамотах кн. Лева" зустрічаємо імена декількох самбірських єпископів – Авраама (1244 р.), Євфремія (1287, 1291 рр.), Антонія (1291), але ці грамоти в більшості випадків уважаються сфальсифікованими в XVI ст. й неопертими на вірогідні матеріали[8].

Лише про кількох руських єпископів маємо фрагментарні вістки щодо їх походження, соціального становища та діяльності. Так, володимирський єпископ Стефан спершу був керівником церковного хору, згодом його обрали ігуменом Києво-Печерського монастиря супроти волі Феодосія Печерського. Цікавим видається той факт, що братія не прийняла ігуменом Іакова Мніха через його немісцеве походження. Протягом 1075–1080 рр. єпископ Стефан завершує спорудження Печерської церкви Києво-Печерського монастиря, в 1163 р. у Клові розпочинає будівництво храму Богородиці Влахернської. На 1091 р. він виступає як володимирський єпископ. Помирає Стефан у Володимирі о 6 годині ночі 27 квітня 1095 р.[9]. Єпископ Амфілохій був поставлений митрополитом Никифором у 1104 р. В 1113 р. бачимо його серед числа єпископів, що садять у Києві Володимира Мономаха. Помирає єпископ у 1122 р.[10]. Про його походження вісток не маємо, але малоймовірно, що він був вихідцем з нижчих шарів суспільства. З Греції у 1136 р. приходить скопець Феодор, що був поставлений на володимирське єпископство[11]. Єпископ Никифор Станило раніше був слугою у Василька Романовича[12] і, ймовірно, також походив з боярського середовища.

З Белзчини походив галицький митрополит Петро Ратенський, син Теодора (середина XIII-1326 р.). Життя цього відомого церковного діяча можна реконстуювати лише в загальних рисах. Соціальний статус Петра визначити важко. У 12 років він стає послушником в одному з белзьких монастирів, а згодом дияконом. Майбутній митрополит засновує і стає ігуменом Спаського монастиря коло с.Двірці на р.Раті. Окремі епізоди діяльності митроплита, книжника й маляра Петра свідчать про його перебування у Белзі, Львові, близькі стосунки з Юрієм Львовичем. Саме останній і вмовив ігумена посісти галицьку митрополію. У 1310 р. митрополит мало не загинув в ході міжусобиці за брянський стіл. Незабаром його звинувачено у торгівлі церковними санами, але було виправдано на церковному соборі в Переяславі Заліському. Утвердившись на митрополичому столі й отримавши у 1313 р. ярлик від хана Узбека, Петро Ратенський стає на бік московських князів у боротьбі з Твер'ю[13].

Цікавими для нас є дані з більш пізніх часів. Так, Л.Соневицький, звертаючись до історії перемишльської та холмської єпархій XV-XVI ст., наголошує, що з 25 єпископів

лише про 4 немає ніяких відомостей, а про походження холмського єпископа Сильвестра (друга половина XV ст.) можна лише здогадуватися. Із інших 20 владик 13 походили з дрібних та великих боярсько-шляхетських родин[14]. Боярсько-шляхетський рід Терлів, що володів маєтками на Старосамбірщині ще з княжих часів, дав українській церкві 5 владик: перемишльського єпископа Лаврентія (1528-1549 рр.), пінського та луцького єпископа Кирила (1576-1585, 1585-1607 рр.), полоцького єпископа Атанасія (1588-1607рр.), холмського єпископа Методія (1630-1649) та перемишльського єпископа Антонія (1662-1669). Багатьох представників цього роду зустрічаємо серед білого кліру[15].

Вище духовенство відігравало помітну роль у політичному житті Галицько-Волинської землі. Так, окремі з єпископів мали значний вплив серед боярської верхівки. Беручи участь у різноманітних змовах, підтримуючи те чи інше боярське угрупування, присягаючи на користь того чи іншого князя та входячи до Боярських Рад, отримували підтримку широкого загалу, що дозволяло здійснювати окремі політичні заходи супроти того чи іншого князя.

Боротьба галицького боярства з Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем була підтримана й церквою. Не останню роль у цьому відіграли спроби князя повернути до державного фонду численні монастирські та єпископські земельні володіння й цілі міста, отримані церквою та єпископами в ході феодальних воєн, насильницьких захоплень, пожалувань попередніх князів, намагання князя розпочати перерозподіл церковних доходів тощо. Окрім того, швидкий ріст боярського та церковного землеволодіння супроводжувався посиленням політичної могутності церковної верхівки та породжував у її середовищі противників сильної княжої влади[16].

Так, Роман Мстиславович ворогував із володимирським єпископом, що не благословив князя на війну із ляхами, вважаючи її незаконною. Розлючений князь пообіцяв скарати єпископа після свого повернення, але у відповідь почув, що із цього походу ще потрібно повернутися[17]. Галицький єпископ Артемій був прихильником і одним із лідерів проугорського боярського угрупування та лютим ворогом кн. Данила. У 1239 р. цей єпископ разом з двірським Григорієм Васильовичем зачинили перед князем Галич і лише після того, як упевнилися, що їм не втримати города, вирішили його здати. Єпископ і надалі активно виступає проти кн. Данила, але врешті-решт змушений утекти із галичанами та кн. Ростиславом чернігівським до Щекотова. Його подальша доля залишається невідомою[18]. Перемишльський владика зі співцем Митусою та "слугами" своїми (боярами?), будучи прихильниками проугорської боярської партії, не визнавали князя Данила й чинили супроти нього численні змови та крамоли. Це спричинило швидку відповідь князя, захоплення перемишльського владики, співця Митуси та розграбування і винищення місцевого боярства[19]. Угровський єпископ Іоасаф проти волі кн. Данила між 1230-1259 рр. самовільно посів митрополичий стіл і за те був скинутий, а єпископію перенесено до Холма. Можна припустити, що цей виходець із середовища волинського боярства належав до кліру однієї з володимирських церков чи Святогорського монастиря, а на Угровське єпископство був поставлений кн.Данилом між 1217-1230 рр. Імовірно, що цей єпископ мав потужну підтримку серед місцевого боярства та проводив досить самостійну політику, що призвело до охолодження відносин між князем і його ставлеником, висунення на митрополичий стіл кандидатури печатника Курила, відкритого конфлікту князя із місцевим боярством та перенесення столиці до Холма. Подальша доля Іосафа залишається невідомою[20].

Від того часу літописець говорить про перемишльських, володимирських, холмських, луцьких єпископів як про вірних помічників та прихильників князя Данила.

З археологічних[21], літописних та актових матеріалів відомо, що на території Галицько-Волинської держави існувала велика кількість монастирів, які відігравали помітну роль у політичному та культурному житті держави. Тут концентрувалися основні кадри учених того часу, письменників, іконописців, письменників, архітекторів, книжників тощо. Для монастирів Київської Русі, а згодом і Галицько-Волинської держави обов'язковим було ведення бібліотек, шкіл, іконописних майстерень. Культурно-освітні центри існували і при єпископських катедрах у Володимирі, Перемишлі, Галичі.

Важливим фактором розвитку Галичини та Волині був подальший розвиток писемності та світської й церковної літератури, що сприяло популяризації ідей княжого і державного ідеалу, суспільного порядку тощо. Берестяні грамоти, численні графіті, клейма, написи на різноманітних виробах яскраво свідчать, що освіта у Галицько-Волинській державі була прерогативою не лише "білого" й "чорного духовенства", а охоплювала боярство й інші прошарки населення. Сказане підтверджують знахідки берестяних грамот у Звенигороді та Львові, чисельні графіті на стінах давньоруських храмів й на окремих речах. Чимало написів залишили по собі ремісники та купці[22].

Елементарні школи могли існували практично у всіх населених пунктах де існували монастирі. При єпископських кафедрах існували навчальні заклади дещо вищого типу, в яких готували учених-книжників. Не виключене й існування приватних шкіл. Вищу освіту здобували переважно представники боярства та міського патриціату, які доходили до найвищих церковних урядів, посад у княжих канцеляріях, ставали відомими переписувачами чи укладачами церковних книг. Більшість світського населення, засвоївши основи письма, на цьому завершувала науку й займала нижчі уряди у боярських, княжих дворах й адміністраціях. Кандидати на духовну освіту вчилися дещо довше. Особливо маловивченим було сільське духовенство, представники якого нерідко перебували в залежності не лише від громади, але й від мецената та власника того чи іншого храму.

З літописів відомий монастир Богородиці в Синевидському, Полонинський монастир, Данилівський в Угровську, Михайлівський і Св. Апостолів у Володимирі, монастир Св.Федора, монастир в Лелесові, Святогорський монастир у Володимирі, Жидичинський коло Луцька, монастир Спаса на р. Рті, монастир у Галичі при церкві Св.Івана та галицький жіночий монастир. У 1341 р. ігуменом Святоюрського монастиря у Львові був Євфимій, відомий із напису на дзвоні. Без сумніву, монастирів було набагато більше. Як приклад, звернемося до Самбірщини. Лише в околицях Старого Самбора актові матеріали XV ст. згадують монастир Св. Спаса, монастирі в Созані, Смільниці, Лаврові, монастир Уведення Пресвятої Богородиці, два монастирі в самому Самборі та монастирі в Бусовичах і Страшевичах. Святовасилівський монастир у Городищі існував принаймні з часів Юрія-Болеслава Тройденовича. На 1386 р. в околицях с.Риботичі існували три монастирі – Святої Трійці, Св.Онуфрія та Семенів. З часів князя Лева у Терлі існувала обитель Різдва Богородиці. У 1374 р. шляхетні брати Павчі отримали 9 сіл із усіма довколишніми монастирями, зокрема зі Святоп'ятницьким, а в 1392 р. Спитко з Мельштина замінив своєму писареві шляхетному Сенькові його село на Святомихайлівський монастир (Созань) з правом заснування на монастирських грунтах нового села[23]. Подібні аналогії простежуються і в інших містах Галичини та Волині.

Можемо констатувати, що кількість монастирів в околицях того чи іншого города залежала від його статусу, суспільно-економічного становища та багатства фундаторів.

Літописи свідчать, що засновниками та меценатами монастирів були як представники князівських та боярських родів, так і представники міського населення. Залежно від статусу, розміру землеволодінь[24], майнового становища, монастирі поділялися на великі та малі, що й визначало чисельність чернечого кліру. Так, у Києво-Печерському монастирі проживало 180 монахів, не рахуючи залежних людей, які працювали на господарстві.

Про соціальне походження монахів можемо судити з вісток того ж таки Києво-Печерського Патерика. З заможного середовища, ймовірно боярського, походив Антоній із Любеча. Більше ми знаємо про печерського настоятеля Теодосія, батьки якого мали майно та землі в Курську. Після смерті батька малолітній Теодосій прислуговує у храмі курського посадника, виконує домашню роботу[25]. За життя Теодосія в монахи постригся боярин Варлаам, син великого київського боярина Івана. Серед монахів Печерського монастиря зустрічаємо колишнього княжого улюбленця – монаха Єфрема, що все своє майно витратив на церковні оздоблення. Монах Арефа відзначався скупістю й зосередив у своїй келії величезні багатства. Монах Моісей Угрин походив з купецького середовища. З торунських купців походив чорноризець Ісакій, в миру Чернь, що перед постригом усе своє майно роздав монастирям та нужденним[26].

Виходячи з цього, можемо зробити висновки, що у більшості монастирів серед монахів переважали вихідці з боярського середовища, які не залучалися до важких монастирських робіт й нерідко самі засновували та очолювали ту чи іншу обитель. Одночасно, навряд чи всі вихідці з боярського середовища вели аскетичний спосіб життя, забезпечуючи монастирі численними вкладами та пожалуваннями.

У Новгороді в XIII ст. головним центром гуртування аристократичного монашого осередку та виразником його інтересів стає Хутинський монастир, де настоятелем був Варлаам[27], добрий товариш Добрині Андрійковича, що згодом сама прийняв постриг у цьому монастирі. Тут же приймає постриг боярин Прокша Малишевич (в монашестві – Порфирій)[28] та його брат Федір. Згодом ченцем став і син Прокші, новгородський тисяцький В'ячеслав. З цього монастиря походив і новгородський архієпископ Арсеній, що неодноразово викликав супроти себе гнів городян[29].

У Володимирі, судячи з літописних вісток, подібним центром був Святогорський монастир, звідки походила переважна більшість волинських та холмських єпископів. Тут, як і в більшості монастирів, де провідне місце займали представники феодального прошарку, творилося основне та постійне джерело поповнення вищої церковної ієрархії.

Тісні стосунки ченців з боярством та князями простежуються в багатьох монастирях. Так, печерський ігумен Степан після свого вигнання знаходить притулок у київських бояр, які не лише давали йому кошти на прожиття, але й підтримували в інших справах. Одночасно, маємо численні вістки про князівські та боярські пожалування монастирям у вигляді десятини, земельних надань, натуральних оброків – вина, масла, хліба, меду тощо.

У свою чергу, представники вищого духовенства та монашого кліру брали участь у княжих радах, приймали важливі державні рішення й неодноразово виступали як вірні помічники свого князя. Це, насамперед, було викликано тим, що в Київській Русі, а згодом і в Галицько-Волинській державі, церква так і не зуміла істотно обмежити владу князя. Поступово церковна верхівка змінює свою політику щодо князівської влади. Це дозволило церковним ієрархам поступово зайняти провідні місця у княжих думах, які на XIII ст. витісняють віча, та очолили княжі канцелярії. Так, володимирський

єпископ Амфілохій спільно з іншими єпископами садить на київський стіл Володимира Мономаха. У 1147 р. скопець Феодор спільно з чернігівським, білогородським та іншими єпископами вирішили не визнавати митрополитом Клима Смолятича. Єпископ Кузьма, виконуючи наказ князя Ярослава Осмомисла, спільно з двома галицькими боярами супроводжує до Царгорода Кир Андроника, що протягом тривалого часу як вигнанець проживав при дворі галицького князя. У 1261 р. холмський єпископ Іоанн та князь Василько Романович пішли посольством до Бурундая. Ігумен угровського монастиря Григорій у 1247 р. очолює посольство кн.Данила до римського папи Інокентія IV. В результаті цього посольства Рим визнав недоторканість грецької літургії й погрожував усім, хто порушить його постанову. Згодом ігумен виступає як настоятель монастиря в Полонному та особистий сповідник литовського князя Войшлека. Літописець, говорячи про ігумена Григорія, зазначає, що такого відомого своєю святістю чоловіка ще не було й ніколи не буде. І.Мицько припускає, що саме цей ігумен перед тим був адміністратором Білгородської єпископії та намісником митрополита в Києві. Йому ж дослідник приписує і написання трактатів-повчань "О пьянстве" та "К попам"[30].

Великий інтерес викликає особа митрополита Кирила. На превеликий жаль, письмові джерела дозволяють лише фрагментарно та в загальних рисах відтворити життєпис цього видатного церковного діяча та відомого політика Галицько-Волинської держави. Дослідники пов'язують його походження зі світським середовищем: "з невисокопоставленого роду"[31], "з боярського роду"[32]. Проживши довго, митрополит Курило (Кирило) був свідком величезних потрясінь в історії держави. Ми не знаємо багатьох сторінок з його церковного життя у Холмі та на самій Волині, Галичині – як книжника та автора церковних догматичних та полемічних творів. Більше про ці твори знаємо з Київського та Владимиро-Суздальськаго періоду його діяльності[33]. Він був знайомий з багатьма представниками відомих королівських та князівських родин й неодноразово відігравав помітну роль у тогочасному житті руських земель. Протягом 40-х рр. XIII ст. бачимо Курила при дворі князя Данила Романовича на посаді канцлера-печатника, тобто керівника княжої канцелярії. Не можна відкидати можливої його участі в укладанні Галицько-Волинського літопису[34].

Попри обмеженість джерельної бази, можемо відтворити роль Курила у збиранні земель Галицько-Волинської держави, придушенні опозиційних боярських партій тощо. На окрему увагу заслуговують дипломатичні місії майбутнього митрополита, його канцелярська робота, військово-фортифікаційна робота в Бакоті та інших прикордонних регіонах. Окремого дослідження заслуговує зовнішньополітична діяльність Курила як печатника і як митрополита щодо Угорщини, Риму та папського столу. Так, наприклад, митрополит схилив князя Данила до миру з уграми, сприяв шлюбу княжича Лева та Констанції. Коло 1246 р. Курило відвідав Нікею, де в той час перебував константинопольський патріарх. За його сприяння спостерігається зближення Данила Романовича галицького з володимирським князем Андрієм Ярославичем, а згодом і з Олександром Ярославичем. В 1250 р. Андрій одружується з дочкою Данила, а обряд вінчання здійснює митрополит.

У той же час відбувається остаточний розрив митрополита Курила з Данилом Романовичем. Митрополит виявився стійким у своїх переконаннях, що проявилось у його негативному ставленні до зближення з Римом. Незабаром він стає активним прихильником політичного курсу Олександра Ярославича, основним положенням якого було збереження миру з Ордою та відмова від зв'язків з Римом. Однак не виключено,

що до розриву з князем Данилом значною мірою спричинилося поступове підкорення князем монастирської верхівки, ліквідація непокірних єпископів, призначення на їх місце своїх ставлеників та невдала спроба митрополита поставити церковну владу над владою князівською. Одночасно з митрополитом у 1256-1257 рр. Галицько-Волинську державу покидає велика кількість книжників та духовенства. З їх числа, ймовірно, походив і ростовський єпископ Серапітон[35]. Помирає митрополит Курило у 1280 р. в Переяславі-Заліському, звідки його перевезено до Києва, де й поховано[36].

Знаним церковним та політичним діячем був володимирський єпископ Євстигній. Він, за словами літописця, виконуючи наказ князя Володимира і, ймовірно, займаючи посаду печатника, організовує укладання угоди між князями Володимиром Васильковичем і Мстиславом про передачу Володимирського столу. 11.12.1288 р. він за участі володимирців, чорного та білого духовенства, ховає князя Володимира у володимирському єпископському храмі. Через рік єпископ улагоджує конфлікт між кн.Мстиславом та кн.Юрієм Львовичем і змушує останнього повернути незаконно забрані Берестя, Каменець та Більськ[37].

Брак даних не дозволяє говорити про участь галицького та волинського боярства у будівництві церков. Однак, маємо такі дані в інших князівствах. Боярське церковне та монастирське будівництво особливо помітне у Новгороді, не тому, що воно тут було найбільш розвинутим, а тому, що місцевий літописець звернув на це детальну увагу. Так, наприклад, у Новгородському літописі йдеться про боярина Моісея Домажировичеча, що спорудив церкву Івана Предтечі на Чюдинцевій вулиці. У 1183 р. Радко з братом поставив церкву в Хутинському монастирі на Рогатиці, а в 1188 р. Семен Дубиневич закладає церкву в Аржаку монастирі. Подібні вістки, але значно пізніші за часом, маємо і в Галицько-Волинській державі.

Доповнюють літописні свідчення дані археології та топографії. З літописної характеристики князя та оповіді про смерть Ярослава Осмомисла випливає, що в Галичі існувала значна кількість церков та монастирів (з них, принаймні, один жіночий) якими заопікувався цей володар, а перед смертю роздав їм своє майно[38]. Я.Пастернак[39], використовуючи літописні вістки та власні археологічні дослідження, зазначав, що церков та монастирів було набагато більше. З них на XVIII ст. залишились лише монастир пророка Іллі, монастир при церкві Покрови, монастир на Пітричі та монастир на Соколі, Успенська церква, двірська церква Спаса тощо. Ю.Лукомський зазначає, що на території давнього Галича налічувалось коло 40 пам'яток монументального церковного будівництва[40].

Давній Галич тісним колом оточували численні монастирські та боярські садиби. На місці деяких із них виявлено сліди давніх храмів та цвинтарищ. Я.Пастернак, Л.Чаловський, В.Довженок та інші дослідники[41] вважали, що деякі з цих поселень і монументальних споруд можна пов'язувати з певними літописними особами. Поселення в урочищі "Штепанівка" вони ототожнюють із боярином Іллею Степановичем, а поселення в урочищі "Юріївське" – із Юрієм Прокоповичем або Юрієм Домажиричем. У галицькій монастирській церкві Св.Івана поховали Ростислава Івановича Берладника. Більшість дослідників локалізують її з урочищем "Іванівське". Одночасно, це урочище можемо пов'язати з іменем боярина Івана. Урочище "Данилівське" пов'язується з іменем князя Данила чи одного з галицьких бояр. Не виключено, що тут одночасно розташовувались і однойменні храми чи монастирі з цілими промисловими комплексами (житлові комплекси, гончарні, золотарські, бляхарські та інші майстерні), які були у власності цих бояр чи представників їхніх родин.

Гіпотетично ідентифікується ім'я ще одного представника боярського середовища – Климента. З ним можемо пов'язати топонім "Климентщина" у Белзі. Це не заперечує й факту існування у цьому урочищі церкви чи цілого монастиря з кладовищем[42]. Окрім того, літописні вістки неодноразово фіксують представників боярства та церковної верхівки, на ім'я Климент[43]. Отже, можемо говорити про існування якогось белзького боярина Климента (Клима) – засновника церкви й монастиря, а згодом і його ігумена.

Можемо припустити, що будівництво боярами церков та монастирів пояснюється не так християнськими чеснотами, як бажанням мати в кам'яних та дерев'яних церквах і монастирях надійний притулок на випадок воєн, пожеж чи інших стихійних катаклізмів. Разом з тим, вони слугували родинними усипальницями та виявом економічної сили й могутності їх засновників та власників.

Погляд на церкву власної побудови як на приватну власність яскраво простежується в Новгороді, зокрема, у звичаї ставити священиками холопів, не даючи їм звільнення. Можемо лише уявити, яке становище займав такий священик, що служив при церкві, яка стояла посеред боярського маєтку та була споруджена на боярський кошт. Одночасно такі священики залежали від вищих церковних ієрархів та від самої парафії, що наймала та вибирала того чи іншого священика. Мізерною була матеріальна база таких священиків, які були змушені вдаватися до землеробства як основного джерела існування.

Літописні дані дозволяють судити і про роль рядового білого духовенства у суспільно-політичному житті держави, простежити їхні взаємовідносини із боярським та князівським середовищем.

Літопис двічі негативно згадує про представників білого духовенства. Під 1188 р. говориться, що галицький князь Володимир Ярославович колись узяв за жінку попадю й зробив своєю законною жоною. Це призвело до конфлікту князя з галичанами, що закінчився утечею князя в угри[44]. Негативно відгукується літопис і про Доброслава Суддича, попового онука.

Священики неодноразово виконували обов'язки послів та брали участь у винятково важливих державних справах і походах, працювали при княжих канцеляріях, виконували функції писарів, брали участь у похоронах князів тощо. Так, на початку 1207 р. кн.Володимир Ігорович за радою галицького боярства посилає до Володимира попа з погрозами та вимогою видати малолітніх Романовичів. Розлючені володимирці хотіли вбити посла, але його врятували Мстибог, Мончюк та Никифор, представники великого володимирського боярства. Літописець, а вслід і В.Соловйов, зазначають, що це було зроблено не так з християнських почуттів, як через власні інтереси[45]. Володимирський священик Юрій разом з малолітніми Романовичами, княгинею Анною, Дядьком Мирославом та кормилицею втікає із Володимира, боячись зради. Виходець із Києва книжник Тимофій відкрито виступив супроти угорської окупації, що призвело до його вигнання. Восени 1219 р. коло Городка було убито волинського дяка Василя Молзу, але не виключено, що він був писцем у канцелярії кн.Мстислава Мстиславича і вихідцем з боярського середовища[46]. В 1226 р. "духовному отцю" Тимофію та особистому сповіднику князя Мстислава Мстиславича ледве вдалося переконати галицьких бояр у підступах "облудного Жирослава" й повернути їх з Перемишльської землі до Галича[47]. Не виключено, що отець Тимофій та книжник Тимофій – це одна і та ж особа. Літопис ще двічі фіксує особистих княжих сповідників. Так, перед смертю володимирський князь Володимир Василькович приймає причастя у священника і свого

сповідника із церкви Св.Юра, а особистий сповідник кн.Мстислава мав підготувати приїзд князя до Берестя.

Літопис фіксує ще одного вихідця із білого духовенства – Доброслава Суддича, сина судді та внука попа[48]. Цей боярин, очоливши проугорську партію, вокняжується на Пониззі, але чвари із Григорієм Василевичем призводять до його ув'язнення. Не можемо скидати з рахунку осіб, які працювали у єпископських чи монастирських скрипторіях і могли бути залучені до роботи княжих канцелярій. Так, попович Євсигній списав Євангеліє 1281 р., у 1283 р. пресвітер Георгій списав Галицьке Євангеліє тощо. В часи правління Володимира Васильковича якийсь Йов списав збірник поучень Єфима Сирина[49].

Доповнюють своєрідний реєстр галицьких священиків численні графіті. Так, галицький піп Матвій залишив свій запис на стіні константинопольської Софії[50]. На стінах церкви Пантелеймона в с.Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл. ученими, зокрема Й.Пеленським, виявлено та прочитано цілий ряд кириличних написів. Один із них, що датується 1200 р., згадує правління Мстислава і попів храму святого Пантелеймона. Інші графіті фіксують цілий ряд осіб: Вавулу, Проклу, Лазара, Захарію, Тимоша тощо[51]. Імовірно, що серед них були і особи з місцевого духовенства. В.Вуйцик серед написів XIII ст., вперше ним уведених до наукового обігу, акцентує увагу на єдиному виявленому поминальному записі. З нього довідуємося, що 31 травня 1287 р. померла якась Уляна. Дослідник припускає, що це ім'я могло належати "...жінці, сестрі чи дочці когось із галицьких бояр чи священика церкви св.Пантелеймона". Один із нововиявлених написів має літописний характер, датується між 1216-1221 рр. Виразно читаються слова: Данило, соцький, слуги Коломана, Борза соцький та Радослав[52]. У 1999 р. поблизу Історичного музею Національного заповідника "Давній Галич" виявлено фрагмент чотирикутного вапнякового блоку з орнаментом та написом, що був прочитаний як "ГН КХЗЬМА Р[Й]Ш[Б]ЛЪ" (Господи Кузьма писав) й віднесений до т.зв. поминальних. Запис належав галицькому єпископу Кузьмі (Космі), що посідав єпископство в часи правління Ярослава Осмомисла, а печатки з його іменем неодноразово фіксуються на території давнього Галича[53]. В.Александрович уважає, що це автограф одного з будівничих Успенського собору[54]. Однак пов'язувати ім'я Кузьми з майстром-різьбярем немає жодних підстав. Цьому ж єпископові міг належати виявлений у 1993 р. Ю.Лукомським рідкісний і багато орнаментований емалевий хрест-енколпіон місцевого галицького виробництва[55].

Звенигородські грамоти №2 та №3 дають можливість говорити про ще двох представників церковного середовища. Так, грамота №2 (попередньо датується 1110-1124 рр.) фіксує неназваного по імені священика (попа), представника своєрідної княжої нотаріальної контори й укладача т.зв. "грамоти Говенової". Археологічний матеріал дає можливість припустити, що споруда №23а (1137 р.) належала представникові заможного прошарку населення й укладачеві грамоти №3. Серед багатьох знахідок можна виділити фрагменти з різьбленою спинкою та дерев'яну клепку від відра з вирізаним на ній іменем власника – "Іоанъ". Своєрідний стиль написання імені дає можливість говорити про приналежність Іоана (Івана) до церковного середовища. Підтверджує це припущення й зміст грамоти №3. Випробовуючи якість берести, автор на внутрішньому боці написав літеру "а" та зробив мініатюрний рисунок погруддя. Постать одягнена у священицьке вбрання, на голові головний убір із китицею. Окрім того, на рисунку зазначено око, брову, довгий ніс, борідку та вухо[56]. Очевидно, що перед нами жартівливий автопортрет автора рисунка або карикатура на когось із знайомих.

Значно доповнюють літописні матеріали дані археології. Вона має ту перевагу, що її джерела постійно поповнюються, і вони, з одного боку, суттєво доповнюють писемні свідчення, а з другого – відкривають нові пам'ятки. Так, наприклад, О.Овчинников звертаючись до історії давнього Звенигорода та оперуючи матеріалами власних археологічних досліджень, зазначає, що тут мав резиденцію перемишльський єпископ. За розмірами його палац не поступався княжому. На території палацу виявлено позолочений емалевий енколпіон, подібний до галицького, що належав галицькому єпископу Космі. Поруч виявлено печатку київського митрополита Костянтина (1156–1158 рр.). Оскільки, за літописом, місто не мало власного князя, то листуватися митрополит міг лише з відомим церковним ієрархом. На думку О.Овчинникова, темою кореспонденції міг бути митрополичий протест проти видання князю Ярославові Осмомислу Івана Берладника[57]. Важливе історичне значення мають три олов'яні печатки, що також походять зі Звенигорода[58]. Одна з них належала уже згаданому митрополиту Кирилові, дві інші – безіменні з погруддям св.Василія Великого. З цього виплиивває, що перемишльське і звенигородське духовенство на XII ст. тримало тісні зв'язки із київською митрополією.

У Галичі єпископська резиденція в XII-XIII ст. розташовувалась на Золотому тоці, про що свідчать численні знахідки хрестів-енколпіонів, золотих, срібних та скляних прикрас, печаток, зокрема єпископа Кузьми, сліди цвинтарища княжого часу тощо[59].

Археологічні дослідження міст галицько-Володимирської держави підтверджують численні літописні повідомлення про використання світською та церковною знаттю імпортного посуду, ювелірних виробів та оздоблень, тканини та одягу. Особливо яскраво це простежується на прикладі поховального обряду, який чітко фіксує майнове та суспільно-політичне значення галицько-волинського боярства.

Археологічно зафіксовано цілі комплекси багатих поховань при кафедральних чи монастирських храмах, що, без сумніву, належали представникам суспільної верхівки, адже малоімовірним видається можливість поховання на одних цвинтарях представників протилежних і інколи ворожих станів суспільства. Винятком можна вважати поховання з каменями під головою, які однозначно належали представникам чорного духовенства. Такі цвинтарі, ймовірно, розташовувались при єпископських кафедрах, церквах чи монастирях, фундаторами яких виступала боярська верхівка чи цілі княжі роди.

Так, знахідки саркофагів, парчевих тканин, срібних та золотих ниток, фрагментів взуття, прикрас тощо відомі з поховань у Крилосі, Пітричі, Пліснеську, Володимирі, Звенигороді, Червені тощо[60]. Я.Пастернак коло апсид Успенського собору у Крилосі натрапив на цвинтар вищої верстви населення, про що свідчили знахідки фрагментів парчі у кількох жіночих похованнях. На окремої увагу заслуговує жіноче поховання №26 де виявлено фрагменти оздоблення з чільця-златоглава, зокрема золоті та срібні нитки, золоті бляшки у вигляді лілії. На шиї кістяка виявлено залишки стоячого парчевого коміра, що защіпався бронзовими гудзиками кулястої форми. Поховання №7 належало чоловікові, представнику чорного духовенства[61]. Цікавою з культурного, історичного та мистецького боку пам'яткою є кістяна пластинка-іконка із зображенням руського воїна-боярина XI-XII ст. з молитовно складеними руками[62]. У 1923 р. в Володимирі під час будівельних робіт натрапили на поховання чоловіка у панцирі та шоломі. При покійникові лежали меч та перстень. В кінці XIX ст. на території Володимира натрапили на поховання людини з великим гарним золотим ланцюгом та енколпіоном із грецьким написом, а в урочищі Лозівшина виявлено кам'яний саркофаг. Подібних

прикладів можна навести безліч. Так, у 1992 р. в Крилосі на Царинці виявлено жіноче Поховання №78, де простежено оздобок парчевого коміра, з якого уціліла лише сама золота оправа ниток, що являє собою спіральну обмотку з плоских тонких смужок золота. Датується поховання XI – першою половиною XII ст. Саркофаги простежено у Пох. №40, 83 тощо. У Пох. №90 виявлено бусину вільчастого типу[63].

Таким чином, на території Галичини і Волині історію церкви необхідно розглядати у контексті вивчення суспільно-політичних, економічних та культурних процесів княжої доби. З розвитком децентралізаційних процесів, ростом місцевих еліт, економічної і політичної могутності монастирів і єпископських кафедр відбувається висунення на перший план економічних і корпоративних інтересів, т.зв."омісцевлення церкви", білого і чорного духовенства, переважну більшість якого становили вихідці з боярського середовища.

[1] Горчаков М. И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738). – СПб., 1871; Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории XI – середины XIII века // Вестник истории. – №4. – 1962. – С. 35–37; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. – М.,1963; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М.,1989 тощо; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956. – 476; Новоселцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 279–354; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 237 с; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.

[2] Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956. – 476; Новоселцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 279–354; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 237 с; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; Тихомиров Н. Д. Галицкая митрополия. – Спб,1895.

[3] Площанський В. Прошлое Холмской Руси. – Т. 1. – Вильно, 1889; Петрушевич А. Краткое известие о Холмской епархии и ея святителяхь // Науковый Сборник Галицко-Русской матицы. – Львів, 1867; Крип'якевич І. Перемиські владики в XV в. // Стара Україна – Львів, 1924; Крип'якевич І. Княжий Самбір і самбірська волость /Б. М.,б. р. / – 8 с. Відбитка з літопису "Бойківщина". – Ч. 10; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки ЧСВВ. – Т. 1. – Вип. 1–2; Коструба Т. Белз і белзька земля. Від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк – Торонто, 1989; Коструба Т. Самбірське єпископство в часах князя Льва // Новий час. Літературно-науковий додаток. – Львів, 1939. – Ч. 15. – С. 3; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941; Левицкий О. И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма постоеного в половине XII века кн. Мстиславом Изяславичем. – К.,1892; Чубатий М. Історія християнства на Русі-України. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – Т. 1; Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – Москва, 1845; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – К.,1992; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – К.,1993; Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти кн. Лева? // ЗНТШ. – Т. 45. – Львів, 1902. – С. 2–22 тощо.

[4] Голубинський Е. Е. История русской церкви. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 344–354.

[5] ПСЛР. – Т. 28. – Летописный свод 1497 г. – М. –Л.,1963. – С. 49; ПСЛР. – Т. 28. – Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). – М. –Л.,1963. – С. 206; ПСЛР. – Т. 1. – Лаврентиевская летопись. – М.,1997. – С. 491; 502; 512. (Далі – Лавр.)

[6] Дмитриев Л. А. Повесть о построении Благовещенской церкви Иоанном и Григорием // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2. – Ч. 2. – Л.,1989. – С. 267–268.

[7] Пеленський Й. Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). – Львів, 1952. – С. 277–280. (Рукопис) // Фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

[8] Петрушевич А. О Галицких епископахъ // Галицкий исторический сборник. – Вип. 2. – С. 88–89.

[9] Лавр. – С. 187, 188, 191, 195, 198, 211, 226, 283; Літопис руський. – С. 114–116, 118, 120, 129, 137, 163.

[10] Лавр. – С. 280, 292; Літопис руський. – С. 160, 172, 179.

[11] Лавр. – С. 304, Літопис руський. – С. 179.

[12] Ипат. – С. 740; Літопис руський. – С. 379.

[13] Кучкин В. Сказание о смерти митрополита Петра // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. 18. – 1962. – С. 59–79; Седова Р. Рукописная традиция "Жития Петра" в редакции митрополита Киприана // Труды ... – Т. 37. – 1983. – С. 256–268.

[14] Соневицький Л. Український єпископат Перемиської і Холмської Єпархій в XV–XVI ст. // Студії з історії України. – ЗНТШ. – Т. 202. Праці Історично-Філософічної Секції. – Париж–Ню Йорк–Сидней–Торонто, 1982. – С. 23–26.

[15] Блажейовскький Д. Ієрархія Київської церкви(861–1196). – Львів, 1996. – С. 197–199, 207, 272, 301; Мицько І. З історії греко-католицького шкільництва // Берестейська унія (1596–1996). – Львів, 1996. – С. 88–89.

[16] Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII ст.). – М., 1956. – С. 25.

[17] Jana Długosza roczniki, czyli Kronika sławnego Królewstwa Polskiego – Warszawa, 1975. – Ks. 5–6. – S. 240–241. Пашуто В. Т. Очерки... – С. 153; Тихомиров М. Н. Древнерусские города... – С. 68.

[18] Ипат. – С. 777, 793; Літопис руський. – С. 393, 400.

[19] Ипат. – С. 794; Літопис руський. – С. 400.

[20] Ипат. – С. 740; Літопис руський. – С. 379. На думку В. Пашуто, саме цей Іосаф претендував на новгородське єпископство в період хвороби місцевого єпископа Антонія. – Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 228.

[21] М. Рожко датує Смільницький монастир Рождества Богородиці XI ст. – Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – С. 7; У XII–XIII ст в Перемишлі існували монастир Успіння Богородиці на Вовчу та монастир Спаса – Бевз М., Петрик В. Містобудівельна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 53–65; Петрик В. Пам'ятки церковної архітектури Перемишля X–XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 308–322; Р. Берест зазначає, що час існування Унівського монастиря припадає на XI–XII–XVII ст. – Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні лослідження Львівського університету. – Вип. 5. – Львів, 2002. – С. 267–290; Я. Пастернак у селі Страдч, що коло Львова, досліджував печерний монастир XI–XIII і територію давнього Белза, зокрема урочища "Клименщина" та "Монастирщина". Розкопки у Скиті Манявському виявили сліди чернечих келій, братську могилу часу монгольської навали та фундаменти першої монастирської церкви – Пастернак Я. Археологія України – Торонто, 1961. – С. 617–627; Коваль І. Ярослав Пастернак – дослідник галицької церковної археології // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної конференції). – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 250–252 тощо.

[22] Петегирич В. Про знаряддя письма та кириличні знаки на предметах XI–XIV ст. з Галицької землі // ЗНТШ. – Т. CCXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 206–214; Боровський Я. Є., Мовчан І. І. Книга на Русі за археологічними знахідками // Галич і Галицька земля. Збірник наук. праць . – Київ–Галич, 1998. – С. 18–24; Коваль І. М. Освіта Галицько–Волинської держави // Там само. – С. 106–112.

[23] Крип'якевич І. Середневічні... – С. 74, 100, 101; Розов В. Українські грамоти XIV і першій половині XV в. – К., 1928. – Т. 1. – С. 86–87; Kodeks dyplomatyczny Małopolski. – Kraków, 1887. – T3. – S. 212–214, 254–255; Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969 – Cz. 4. – S. 174, 265–266; AGZ. – Lwów, 1876. – S. 20–21; Літопис руський. – С. 414, 424, 427.

[24] Детальніше про розвиток і становлення церковного землеволодіння та його вплив на становище самої церкви див: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. – М., 1938; Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – М., 1845; Щапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти древней Руси // Новосельцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение / Под ред. док. ист. наук В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина. – М.,1965. – С. 279–354; Фроянов И. Я. Начала Русской истории. – М.,2001. – С. 399–412 тощо.

[25] Патерик Киевского Печерского монастыря. – СПб., 1911. – С. 17–19; Греков Б. Д. Київська Русь. – К., 1950. – С. 124–125.

[26] Літопис руський. – С. 116.

[27] Увар. – С. 198; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. –Л., 1950. – С. 40, 50, 231, 237. (Далі Новгородская...)

[28] Новгородская. – С. 50, 238, 274.

[29] Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М., 1871. – С. 59–61.

[30] Колесов В. Григорий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. – С. 107–108; Мицько І. Старосамбірщина. Істоичні етюди // Старосамбірщина II. – Львів–Старий Самбір, 2002. – С. 123.

[31] Сергиевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права. – СПб.,1883. – С. 457; Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. – Л.,1986. – С. 217–221.

[32] Пашуто В. Т. Очерки... – С. 62.

[33] В 1247 р. Кирило скликає у Владимирі-Суздальскому єпископський собор. Тут же він написав цілий ряд догматичних творів. Саме йому належить твір "Правило Кирила, митрополита руського..."

[34] Черепнин Л. Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. – №12. – 1941. – С. 245–251; Пашуто В. Т. Очерки... – С. 62.

[35] Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // Лихачев Д. Исследования по древнерусской литературе. – Л.,1986. – С. 220.

[36] Ипат. – С. 791, 794, 809; Лавр. – С. 472; Лет. свод 1497 г. – С. 50–52, 57,58, 58–61; Увар. – С. 208–209, 216–221. Літопис руський. – С. 399, 400, 406; Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XII – першої половини XIV століть // ЗНТШ. – Т. CCXXXI. – Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 44–108;

[37] Ипат. – С. 897–911, 918–935; Літопис руський. – С. 438, 439, 443, 445,449.

[38] Ипат. – С. 656; Літопис руський. – С. 345.

[39] Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 25–30; Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 617–627.

[40] Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 1.

[41] Пастернак Я. Старий Галич... – С. 25–26; Свешников И. К. Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.,1990. – С. 101–102; Довженок В. И. Селища и городища в окресностях Древнего Галича // КСИА АН УРСР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–137; Аулих В. В. Галич // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К.,1986. – С. 286–295.

[42] Чачковський Л. Княжий Белз // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 28.

[43] Наприклад: Климент, ігумен Києво-Печерського монастиря, Климент (Клим) Смолятич, митрополит київський. На терені Галицько-Волинської держави літопис фіксує двох бояр із іменем Клим (Клим'ята), а саме: воїн і боярин Клим Христинич та великий боярин Клим'ята з Голих гір. – Ипат. – С. 202, 339–360, 483–484, 503, 522–524; 732, 765.

[44] Ипат. – С. 659–660; Літопис руський. – С. 346; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 153.

[45] Ипат. – С. 718; Літопис руський. – С. 370; Соловйов С. М. История России. С древнейших времен. Кн. II. тт. 3–4. – М., 1960. – С. 583–584.

[46] Ипат. – С. 733; Літопис руський. – С. 375.

[47] Ипат. – С. 747; Літопис руський. – С. 382.

[48] Ипат. – С. 789; Літопис руський. – С. 398; Петрик А. Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках "Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка" // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 79–84.

[49] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 183; Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 200–243.

[50] Высоцкий С. О. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1895. – С. 5.

[51] Pelecski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – Kraków, 1914 – S. 32–35.

[52] Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Т. CCXXXI. – Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 189–194.

[53] Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 323–331.

[54] Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 51–52, 117 (іл.); Александрович В. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 183–186.

[55] Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // ЗНТШ. –Т. CCXXXV. – Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 619–622.

[56] Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін – 1990. – №6 (548). – С. 127–131.

[57] Овчинніков О. Звенигород як феодальна столиця // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної конференції). – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 41–45.

[58] Грушевський М. Печатка митрополита Констянтина з Звенигорода // ЗНТШ. – Т. 22. – Львів, 1897. – С. 1–2.

[59] Пастернак Я. Вказ. праця. – С. 209–258; Грушевський М. Печатки з околиць Галича // ЗНТШ. – Т. 38. – Львів, 1900. – С. 1–2.

[60] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1989 році. – Львів, 1990. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Свєшніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1993 році. – Львів,

1994. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – Т. CLIV. – Львів, 1937. – С. 183–240.

[61] Пастернак Я. Вказ. праця. – С. 197–198.

[62] Більш детально про цю знахідку див.: Пастернак Я. Археологія України... – С. 658.

[63] Лукомський Ю. В. Звіт Архітектурного загону про польові дослідження у 1992 р. – Львів, 1993. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // ЗНТШ. – Т. CCXXXV.... – С. 559–593; Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Там само. – С. 594–607 тощо.

ДУХОВЕНСТВО ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНІ XI–XIV СТ. (СПРОБА КАТАЛОГУ)

дата	**місто**	**особа**	**контекст**	**джерела, література**
6500/ 992	Володимир	володимирський єпископ Стефан (?)	Був посвячений разом з іншими єпископами митрополитом Леоном	Никоновская летопись// ПСРЛ. – Т.9. – 1862. – С.64-65.
6559/ 1051	Київ	володимирський єпископ (?)	Перебував серед єпископів, які за наказом Ярослава ставлять митрополитом русина Іларіона	Ипат. – С.143-144.
6599-6602 27.04. 1094	Володимир	єпископ Стефан	Керівник церковного хору, у 1074 р. стає ігуменом Києво-Печерського монастиря. На 1091 р. бере участь у перепохованні мощей Феодосія. Помирає о 6 год. вечора	Лавр. – С.187, 188,191- 198, 211, 226. Ипат. – С. 173-217.
6605/ 1094		священик Василій	Особистий духівник Василька Ростиславича. Можливо, редактор І Перемишльського зводу 1100 р.	Ипат. – С.220.
6613/ 1105 27.08.	Володимир	єпископ Амфілохій	Поставлений володимирським єпископом	Лавр. – С.280. Ипат. – С.257.
1110-1124	Звенигород	священик звенигородський	Укладач т.зв. “грамоти Говеневої”	Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін – №6. – 1990. – С. 127-131.
6616/ 1108	Володимир	єпископ володимирський Амфілохій	Вписав за наказом митрополита у синодик ім’я Феодосія	Ипат. – С.259.
6621/ 1113	Київ	єпископ Амфілохій	Разом з іншими єпископами посадить у Києві Володимира Мономаха	Ипат. – С.276.
6630/ 1122	Володимир	єпископ Амфілохій	Помирає у Володимирі	Лавр. – С.192 Ипат. – С.286.
6631/ 1123	Володимир	єпископ Симеон	Поставлений володимирським єпископом	Ипат. – С.287.
1136	Володимир	єпископ Феодор	Поставлений на володимирське єпископство	Лавр. – С.304.
1137 (?)	Звенигород	священик Іоан (Іван)	Автор звенигородської грамоти №3	Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін – №6. – 1990. – С. 127-131.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6655/ 1147	Володимир (?)	єпископ володимирський Феодор	Радиться з єпископами – Онофрієм чернігівським, Федором білгородським, юрієвським Деміаном. Ухвалили не визнавати митрополитом русина Клима Смолятича. Згодом рішення переглянуто	Ипат. – С. 340–341.
6660/ 1152	Перемишль	єпископ перемишльський (?)	До нього водили на присягу кн. Володимирка Галицького київський князь та угри	Ипат. – С. 446–463.
6673/ 1165	Галич	єпископ Косма (Кузьма)	Супроводжує Кир Андроніка до Візантії. Із території Галича відомі три його печатки, що свідчить про тривалість перебування на єпископському престолі	Ипат. – С.524. Пастернак Я. Археологія України – Торонто, 1961. – С.253.
6695/ 1187	Галич	чорноризці духовенство монастирі	У похвалі Ярославу Осмомислу зазначається, що князь любив їх. Скликані князем перед смертю	Ипат. – С. 656 – 657.
6696/ 1188	Галич	піп, попадя	У нього колись взяв жінку Володимир Ярославович і зробив своєю законною жоною. Боярство заявило, що не хоче їй кланятися	Ипат. – С. 659–662, 666.
6697/ 1189	Галич	духовенство	До них веде на присягу бояр угорський король Бела	Ипат. – С.663-665.
	Володимир	володимирський єпископ	Конфліктував із Романом Мстиславовичем	Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С.153.
1200	Галич	попи церкви св.Пантелеймона	Про них говорить один із графіті на стінах храму св. Пантелеймона	Вуйцик В. Графіті XII-XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Т. CCXXXI. – Львів, 1996. – С.189-194.
6710/ поч. 1207	Володимир	галицький піп Юрій	Іде посольством до Володимира з вимогою видати малолітніх Романовичів. Лише завдяки своїм прихильникам посол зумів уникнути смерті. Спільно з Романовичами, княгинею, Дядьком Мирославом, кормилицею утікає з міста	Ипат. – С .718-719.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6713/ 1207-1209	Галич Галич	попаді черниці книжник Тимофій	Їх “оскверняла” угорська залога Бенедикта, перебуваючи у Галичі. Вихідець з Києва. За критику угрів утік з Галича	Ипат. – С.722.
1216-1220	Перемишль	єпископ Антоній	Отримує єпископство у Перемишлі	Лет.свод.– с.49
6721/ осінь 1219	Городок	дяк Василь Молза	Був убитий під цим містом. Можливо, виходець з Волині	Ипат. – С.733.
6731/ 1223	Холм Володимир	єпископ Іоанн (Іван) єпископ Іосаф єпископ Василій	Його поставив холмським єпископом кн. Данило Святитель Святогорського монастиря Вихідець із Святогорського монастиря	Ипат. – С. 739–740.
6731/ 1223	 Угровськ	єпископ Никифор Санило єпископ Кузьма єпископ Іосаф	Колишній слуга кн. Василька Раніше був єпископом угровським, але скочив без відома князя на митрополичий стіл і за те був скинутий кн. Данилом, а єпископство перенесено до Холма	Ипат. – С. 739–740.
6734/ 1226	Галич	отець духовний Тимофій (книжник Тимофій?)	Сповідник і дорадник Мстислава Удатного. Іде посольством до бояр, які утекли в Перемишльщину	Ипат. – С.747.
6743/ 1235	Галич	галицький єпископ	Разом з двірським Григорієм не давав Данилу увайти до міста	Ипат. – С.777–778.
6748/ 1241	Пониззя	Доброслав Суддич, попів онук	Воскняжився на Пониззі	Ипат. – С.789.
6749/ 1241	Галич Перемишль	єпископ Артемій єпископ співець Митуса (Дмитро)	З прихильниками кн. Ростислава втікає до Щекотова. Схоплений за наказом Данила. Не хотів служити кн. Данилу. Був схоплений у Перемишлі й приведений до Данила	Ипат. – С.793–794.
6751/ 1243	Холм	Курило митрополит	Іде з кн. Данилом у Володимир дізнавшися про повернення татар	Ипат. – С.794.
6759/ 1250	Холм	Курило митрополит митрополит	Обіймав посаду печатника в канцелярії кн. Данила, неодноразово брав участь в походах. Сприяв мирному договору кн. Данила з уграми. Разом з кн. Данилом і кн. Левом іде до угрів на весілля	Ипат. – С.809.
6767/ 1259	Угровськ Холм	угровський єпископ Іосаф єпископ Іоанн (Іван)	Його ставить єпископом кн. Данило, коли спорудив місто Угровськ У Холмі освятив відновлену церкву св. Кузьми і Дем’яна	Ипат. – С. 840–845.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6768/ 1260	Холм	єпископ Іоанн (Іван)	Зробив у храмі Приснодіви Марії гарний різьблений і позолочений ківорій	Ипат. – С. 845–846.
6769/ 1261	Шумськ	холмський єпископ Іоанн єпископ Іоанн	За наказом Данила іде на зустріч Бурундаю. Його послав кн. Василько до брата, щоб повідомити про гнів Бурундая	Ипат. – С. 848–850.
6770/ 1262	Полонний	ігумен Полонського монастиря Григорій	У його монастирі узяв постриг кн. Войшлек й перебував тут протягом трьох років. Згодом ігумен благословляє князя іти на Афон	Ипат. – С.859.
6776/ 1268	Угровськ	ігумен полонського монастиря Григорій	До нього посилає посла кн. Войшлек з проханням приїхати до угровського монастиря. Приїхавши, ігумен наставляв князя на чернецтво	Ипат. – С.867–869.
(?)	Володимир (?)	Йов	У часи правління Володимира Васильковича списав збірник поучень Єфима Сирина	Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. –Львів, 1999. – С.183.
1281 1283	Галич (?)	попович Євсигній пресвітер Георгій	Списав євангеліє. Списав Галицьке Євангеліє.	Запаско Я.П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. – С. 200–243.
6795/ 1287	Володимир	єпископ володимирський Євсигній писар Федорець	Разом з Борком Олов'янцем іде до кн. Мстислава для складання ряду (заповіту). Згодом єпископ бере участь у складанні заповіту, благословляє кн. Мстислава на князівство. Пише ряд та грамоти	Ипат. – С.897–911.
31 травня 1287	Галич	Уляна (бояриня або дочка чи жінка священика церкви Пантелеймона)	Ім'я відоме з поминального запису-графіті з церкви св. Пантелеймона	Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ.-Т.CCXXXI. – Львів, 1996. – С.189–194.
6796/ 1288	Перемишль Володимир	єпископ перемишськийМемнон церква Юра, отець духовний (священик юр'ївський)	Іде до кн. Володимира з проханням дати кн. Леву Берестя, але отримує відмову Перед смертю приходить сюди на молитву й причастя кн. Володимир Василькович до цього священика й особистого сповідника	Ипат. – С. 912–916.

дата	**місто**	**особа**	**контекст**	**джерела, література**
6797/ 1289	Любомль Володимир	протопоп, його жінка єпископ Євсигній, ігумени Агапіт, печерський ігумен, попи всього города, черниці, чорноризці, єпископ Євсигній, крилос, єпископ Євсигній, отець духовний кн. Мстислава	У його жінки купив Молитовник кн. Володимир Василькович і передав його до місцевої церкви св. Георгія. Беруть участь у похороні кн. Володимира Васильковича. На прохання княгині розкрили гріб князя й побачили, що тіло не розклалося. Іде до кн. Лева з вимогою змусити Юрія Львовича віддати самовільно захоплене Берестя. Посольство завершилося успішно. Його із боярами посилає князь, щоб підготувати приїзд до Берестя	Ипат. – С.918–928.
до 1301	Львів	монастир і церква св. Спаса єпископ Єфимій галицький митрополит перемишльський єпископ Ларіон писар Захарія Вихоть	Отримує грамоту кн. Лева на с. Страшевичі Свідок Свідок Свідок Писав грамоту (представник князівської канцелярії?)	Пещак М. Грамоти XIV ст. – К., 1974 – С.9–11.
8 березня 1301	Галич	митрополит Григорій ігумени, попи, диякони, чорноризці, причниці церковні, писарі іконні, митрополит київський Кипріян єпископ перемишльський Ларіон писар Захарія Вихоть	Отримує грамоти на надання сіл Успенській церкві Названі у грамоті, як люди, що підпадають під юрисдикцію і суд церкви Свідки Писав грамоту	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.12–18.
8 жовтня 1302	Львів	перемишльське єпископство митрополит галицький перемишльський єпископ Ларіон	Отримує від кн. Лева Даниловича с.Рушевичі. Свідки при тому	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.18–20.
1305-1309	Галич	митроплит Петро Ратенський, син Теодора	Вихідець з Белзчини. З 12 років монах в одному з місцевих монастирів. Засновник монастиря на р. Рата	Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви - Львів, 1961. – С. 85.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
1334	Львів	галицький єпископ Теодор (Феодор, Ходор)	Його печатка була підвішена до одної з грамот Болеслава Тройденовича. Печатка містить зображення Діви Марії із дитям на руках. Обличчя затерте. По обидва боки написи. Ймовірно виконував функції печатника княжого двору	Лапо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников. – СПб., 1906. – С.293.
1341	Львів	ігумен Євфимій з Святоюрського монастиря	Ім'я відоме з напису на дзвоні соборної Юр'ївської церкви	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.22-23.
1359	(?)	дяк Дячкович з Болестрашич Петро піп печерський	Писав грамоту про купчу майна у Ганни Радивонкової Свідок	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.34-35.
1366 жовтень	(?)	єпископ луцький Арсеній	Присутній при укладанні угоди про розмежування володінь між волинським кн. Дмитрієм і польським королем	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.38-39.
1366	(?)	попович болестрашицький іменем Дячкович Кость Сорочич, син попа Василя	Писав грамоту купівлі-продажу с. Пнеколт п. Петром Радціовським у братів Шульжичів	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.39-41.
1376	Холм (?)	єпископ холмський і белзький Каліст	Отримує села Стрижово, Космово, Цунево	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.53-55.
1378	Холм	Калеників монастир протодиякон св.Івана пан Іван Губка єпископ Ларіон піп микулинський Федуть піп безмездецький Кость піп Яків Костко дяк Болестрашицький	Його продає Хонька Васкова Писав грамоту Купує монастир разом зі своїм братом Благословив купівлю-продаж Свідки Пише грамоту	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.56-58.
1378	Бохура	княжий писар Костько Болестрашицький	Писав грамоту про надання маєтку кн. Володиславом Опольським своєму слузі Ладомиру Волошину	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.59-60.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
(?)		Вавула, Прокла, Лазар, Захарія, Тимош	Графіті з церкви св. Пантелеймона фіксують ці імена. Імовірно, що це імена бояр, священників чи представників князівської адміністрації	Вуйцик В. Вказ. праця.
(?)		галицький піп Матвій	Залишив свій напис на стіні константинопольської Софії	Высоцкий С.О. Киевские графити XI – XVII ст. – К., 1985. – С.5.
XI–XII ст. (?)	Бакота	ігумен Гртгорій	Заснував печерний монастир в Білій Горі. Про це говорить один із написів на скалі. Під написом зображено чоловіка з бородою	Баженов О. Духовна культура населення давньоруського Пониззя (XI-XIII ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.88-109.
XII ст. (?)	Звенигород	перемишльський єпископ	На одній із садиб виявлено печатку київського митрополита та позолочений емалевий енколпіон, що належали єпископові	Овчинніков О. Вказ. праця.
XII ст. (?)	Крилос	піп (єпископ?) Денислав (?)	Ім'я реконструює Я.Пастернак на основі печатки, виявленої 1940 р. на Золотому Тоці	Пастернак Я. – Старий Галич, 1998. – С.251.
(?)	Крилос	єпископ (?) Теодосій	Ім'я відоме з печатки, що була виявлена у Крилосі	Пастернак Я. – Старий Галич, 1998. – С.251.
(?)	Белз	боярин Климент (?)	Із ним можна пов'язати топонім "Климентщина" де, за вістками, існував храм і монастир св.Климента. Імовірно, цей боярин був засновником, а згодом й ігуменом монастиря	

Андрій Петрик.
Бояри та церква Галичини і Волині
крізь призму літописних та археологічних досліджень.

На основі аналізу історіографічних та літописних джерел у статті висвітлюються соціально-економічні стосунки представників церковного прошарку з боярством Галичини та Волині, окрему увагу звернено на роль монастирів і єпископських кафедр та здійснено спробу реєстру галицького та волинського духовенства. Наголошено, що історію церкви потрібно вивчати у контексті вивчення суспільно-політичних економічних та культурних процесів XI-XIV ст.

Andriy Petryk.
Galician and Volynian Boyars and Church
Through a Prism of Annalistic and Archaeological Researches.

On the basis of the historiographic and annalistic sources analysis in the article the socio-economic relations between the church stratum representatives and boyars of Galicia and Volynia are elucidated. A separate attention is paid to the role of monasteries and episcopal chairs, and the attempt of the registraion of Galician and Volynian clergy is carried out. The author also stresses, that the church history is necessary to study within the context of the study of XI-XIV c. political, economical and cultural processes.